

TARİKAT YAPILARINDA İŞLEVIN TASARIMA ETKİSİ

Doç. Dr. Orhan Ç. TUNCER
(Gazi Üniversitesi)

Kültür tarihimizde, dinsel, sosyal ekonomik yönü zengin olan tarikat yapılarımız şimdiye dek bilinen nedenlerle gerekli biçim ve bütünlükte ele alınamamıştır. Elimizde bunların tam bir dizisi bile yoktur. O nedenle yapıları tarikat türlerine, illerine, bölgelere ve dönemlere göre ayıramamaktayız. Üstelik son yüzyılda çoğu nitelik değiştirmiş, yıkılmış, yok olmuştur. Kalanlar ise son derece yıpranmış durumdadır. Ancak az bir bölümü camiye çevrilerek Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce kurtarılabilmıştır. Buna şimdi Ertuğrul Camii diye anılan Beşiktaş - Serencebey Yokuşu'ndaki Ebül Hüdâ ve yine İstanbul Topkapı'da iki sıra son cemaat yeri eklenen Takyeci İbrahim Çavuş Tekke'sini örnek gösterebiliriz. Konuşmamızın amacı konuyu gündeme getirmek, incelemek ve onarmak isteyenlerin dikkatlerini bazı ayrıntılara çekmektir. Son yıllarda yapılan çalışmaların daha da boyutlanmasını dilemekteyiz.

Tarikat yapısı deyince akla ilk önce tekke gelir. Tekke; o tarikatındaki derişin yaşadığı ve kurallarına uygun olarak törenlerinin sürdürüldüğü, ayrıca gelen geçenin bedelsiz olarak konuk edildiği yerdir. Ufağına zâviye, zenginine dergâh ve en iyi durumda olanına da âsitâne denir. Bunlara; mescit, hamam, aşevi ve diğer bölümler eklenince İmaret adını alır. Hangâh ise tarikatın merkezi olan yapıdır. Bunun şeyhi o tarikatın en büyüğüdür. Selçuklu günlerinden sonra

bu sözcüğün yerini zâviye alır. Bahaeddin Veled Konya'ya indiğinde Sultanın saraya davet etmesi üzerine söylediği «İmamlar medreseye, şeyhler hanigâha, beyler saraya, tüccarlar hana, rintler zâviyeye» sözüne bakılırsa, gelen yolcunun görev ve kültür durumuna göre bu yapılar arasında iş bölümü vardır.

Tarikatlar genelde Sünnî ve Şîî başlıkları altında toplanmıştır. Bir diğer sınıflama tören biçimine göredir. Sadece bir araya gelme, tarikate girme, kutlu gün ve geceleri anmayı amaçlayan bazı tarikatların tekke ve zâviyeleri yoktur. Diğerleri törenlerini, kurallarına göre, belli bir disiplinle ve müzik eşliğinde yaptıklarından semahane ön plâna geçer. Türk gösteri sanatında (eski dille temaşa sanatı) Ortaoyunu vardır. Orta yerde oynandığı ve izleyenler sahneyi çepeçevre sardığı için bu adı alır. Bizce semahaneler de bu kuralı olduğu gibi sürdürür. Bu nedenle pist, kareden çokgene ve daireye doğru bir gelişme gösterir. Bu plânın 180° lik uygulaması, yani yarım dairesel plâni, Antik Çağ anfitiyatrolarında uygulandı. Şimdiki sahnelerde aç çok daha dardır. Oyun ortada oynanınca, oyuncunun, sırtını sürekli aynı yöne vermemesi için sahnede dolaşmak ve daireye uyarak dolanmak durumundadır. Böylece semazenlerin çizdiği daire çok kolay açıklanır. Eskiler bunlara «devranî ayinler» demiştir. İslâm öncesi Orta Asya şölenleri de böyledir. Böylece yöntem asırlar sonra İslâm

günlerinde Anadolu'da varlığını sürdürür.

Orta Asya atlı göçebe kültürüne ve Şamanist inanca bağlı bir bölüm Türkmen Anadolu'ya geldiklerinde, kendilerine kışın kışlakta, yazın yaylakta sürdürebilecek uygun yerleri bulmakta zorluk çekmediler. Böylece İç Anadolu'yu çevreleyen dağların yamaç ve dorukları Yörüklerle mesken oldu. Bunlar, işleri gereği hürriyeti kendilerine seçtikleri kışlak, mera ve yaylak arasında buluyor, belli saatte, belli yerde toplanıp ibadet etmeyi pratik görmüyorlardı. Böylece namaz değil niyazla yetindiler. Bugün Toroslara, Bey Dağı eteklerine, Ege Bölgesi Parmak Dağları sırtlarına yerleşen Tahtacılar yani Ağaçerileri ile Balıkesir - Ardahan doğrultusundaki Çepni Müslüman Türkmenler şimdilerde de bu niyetlerini korurlar. Genelde Bektaşî ruhunda veya eğiliminde olan Çepniler, İran Şii Alevilerinden farklı inançtadırlar.

Orta Asya atlı göçebe kültürü ve Şamanist ağırlıklı Horasan Erenleri, Acem Şii atmosferinden geçerek Anadolu'ya geldiklerinde, liberal ve hoşgörülü dünya ve din görüşleriyle, önemli geçitlere, menzillere yerleşerek, tipki Hıristiyan misyoner örgütü ve manastırları gibi çalışarak toprağı kullandılar, sürdüler, ürettiler ve kendi kendilerine yeterli oldular. Amaçları gelen geçen Türkmenleri ağırlayarak Anadolu'nun Türkleşmesindeki tarihî görevi gerçekleştirmektir. Orta Asya İslâm öncesi kültüre uyarak dikilen bir ağacın altına, ölünce gömülen bu Horasan Erenlerinin mezarı giderek ziyaret edilen, manevî gücünden kuvvet alınan kutlu yerler olmaya başladı. Sonraları buralar birer tarikat odağı oldu. Çünkü askerî görevleri oldukça hafiflemişti. Eskişehir Seyit Gazi, Afyon Boyalıköy ve daha nice dergâhın gelişim aşamaları böyledir.

İlk tarikat yapılarında dört eyvanlı Türkistan evi plân şeması yeğlenir. Eyvan sayısının azaldığı da olur. Kütahya Balıklı Tekkesi, Çorum-Mecitözü Elvan Çelebi Zâviyesi ve daha birçoğu böyledir. Aynı şemanın Anadolu'nun daha birçok diğer yapı türlerinde kullanıldığı sizlerce de bilinmektedir. Daha sonraları Amasya Çilehanesi gibi özgün yapılar da görülecektir. Demek ki Orta Asyanın yalnız inanç ve kültürü

değil, mimarisi de kaynak olmuştur, bu yapılara.

Tarihi, Karahanlı günlerine inen Ahiliğin, ekonomik bir kurum olduğu bellidir. Horasan Erenlerinin çoğu böyledir. Onu izleyen tarikatlara, düzen, disiplin ve temiz ahlaklarıyla daima örnek ve kaynak oldular. 1240 - 1333 yılları arasında yaşayan Ahi Evren de debbağ bir Horasan ereniydi. Anadolu Ahilerinin piriydi. Ahi zaviyeleri tam bir Türk ocağıydı. Akşamları toplanılır, sazlar çalınır, şiirler okunur ve dansedilirdi. Mevlevîlerin (sema)yı bunlardan aldığı söylenir. Haçlı seferleri, Avrupa'da tanınmasına ve ilkin taşçı ustalarına uygulanmasına yol açtı. Melamilik de buna benzer bir esnaf kurumudur. Son merkezleri İstanbul - Kırkçeşme Peştimalcılar Hanı'ydı. Çünkü bunların çoğu dokumacıydı. Tekke ve zâviyeleri yoktur.

Tarikat yapılarında ara bölümler; mescid - semahane, mutfak, haremlik ve selamlık şeklindedir. Mescidin bazan semahaneyle birleştiği veya bazı tarikatlarda mescide gerek duyulmadığı görülür. Bu bölüme çilehane, derviş odaları, şeyh odası, hünkâr bölümü, dinleyici yerleri ve asma katta kadınlar mahfili eklendiği olur. Çay ocağı ile törenden sonra oturulup sohbet edilen yer bunlara eklenir. İstanbul - Süleymaniye Helvacı Tekkesi ve Hasırizâde Tekkesi bunlara güzel birer örnektir.

Mutfak, tarikat yapılarının önemli bölümüdür. Kiler, depo ve müridlerin yatakhaneleri gibi bölümleri vardır. Görevi ve ünü büyüdükçe, Hacıbektaş'taki gibi fırın, çeşme ve ahır eklendiği olur.

Selâmlık; halka, hanımlara ve hünkâra açılır. Harem ise şeyhin oturduğu evdir. Bu birimler plânlarını gördüğümüz örneklerdeki gibi çoğu kez bir kitle içinde çözümlenir. Bunun nedeni ekonomiktir. Zengin yapılarda bir avlu çevresine sıralanırlar. Eskişehir Seyit Gazi buna örnek verilebilir. Hacı Bektaş yapı topluluğu da böyledir.

XIII. y. ikinci yarısında tarikat yapılarının sayısı birden artar. Moğol zulmü, inançta birleşmeyi gerektirir. Hacı Bayram-ı Velî, Hacı Bektaş-i Velî, Ahi Evren, Mevlâna Celâleddini Rumi, Seyit Mahmut Hayranî, Harunu Velî, Sarı Saltuk, Balum Sultan, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal ve daha nice-

leri hep o acımasız günlerin tepkileridir. Anadolu'ya sayısız Türkmenle Orta Asya İslâm öncesi inanç ve sanatı, edebiyatı, müziği de gelir. Dede Korkut ruhu yeniden canlanır. Ancak fırsat kollayan Alevilik de kendine uygun ortam arar. Bu ve Suriye yabancı kültürüne tepki gösteren Türkmenler, Toroslar uzantısınca bir sünî tarikat perdesi kurarlar. Antalya - Adana arasında Mevlevî, Adana Diyarbakır arasında Bektaşî, Diyarbakır - Van arasında Nakşibendi Tekke ve dergâhlar sıralanır.

Mevlevilik, yerleşik düzene geçilen ve aydın kesimin çok olduğu yerde daha fazla ilgi görür. Çünkü Celaleddini Rumi, Farsça yazıyor ve bunu anlamak için iyi bir medrese eğitimi gerekiyordu. Tasavvuf ağırlıklıydı. Mevleviliği halka indiren, Mevlâna'nın oğlu ve halefi Sultan Veled oldu.

Mevlevilikte de aş - ocak ana bölümdür. Çünkü burda hem aş pişer hem de canlar. Mutfağın ilk kademesinde saka postuna yer verilir. «Nev-niyaz» denilen ve dergâha yeni girenin, 3 gün süreyle oturarak ikrar verdiği yerdir burası. Ocak, canlar için bir tür çilehanedir. Süresi 1001 gündür (2 yıl 9 ay). Burası eğitim, öğretim ocağıdır. Mevlevihanelerin en güzel örneklerini İstanbul Galata, Yenikapı, Beşiktaş, Üsküdar ve Bahariye'de görürüz.

Mevlevihanelerin en özenli yeri semahaneleridir. Afyon'dakini örnek verebiliriz. İstanbul-Beşiktaş-Serencebey Yokuşu'ndaki Ebül Hüdâ Tekkesi daha yeni bir yapıdır. Semahane de canlar kendi çevresinde dönerken pistte de bir daire çizerler. Bu anlamlı, duygulu ve coşkulu dans, bizce dünyanın kendi ekseninde dönerken, güneş çevresinde çizdiği yörüngedir. Bu bir tür astrolojik simgeciliktir. Dairenin merkezi bir tür manevi eksendir. Öyleyse Gaziantep Şeyh Fettullah Camii ve Tekkesi'nde gördüğümüz orta ayak, İslâm tasavvufundaki «Vahdet-i Vücut»un somut bir yorumudur. Bu motif, İslâm öncesi Orta Asya Hanbalıklarında yani hakanın oturduğu kent kalede, ortadaki kuleydi. Gölgesinin gezindiği yer kutsal sayılıyordu. Gök kubbeyi tutuyor ve Altın Kazkuk'u da yani yeri Sabit olan Kutup Yıldızı'nı da simgeliyordu. Diğer yandan Tanrının yeryüzündeki elçisi olan Hakan demektir. Böylece bu kavram,

İslam dünyasında Türkler arasında kendine uygun bir yorum buluyordu.

Bu orta ayağın taşıma zorluğundan doğduğunu düşünmeye gerek yoktur. Çünkü daha XII. y.'da çok daha ufak açıklıklar da da uygulanmıştı. Bunların dizinini bir yayınímızda vermiş bulunuyoruz.

Güneyde Mevlevihanelere güzel bir örnek Gaziantep Tekke Camiidir. Harem bölümünü avludan şimdi bir duvar ayırır. Diğer bölümler yok olmuştur. Buranın gerçekte meşid veya semahaneden hangisi olduğu belli değildir.

Aynı plâna sahip Kilis Mevlevihanesinin de diğer bölümleri yok olmuştur. Alemi özgün olmalıdır.

Urfa Mevlevihanesinin batısına bitişik iki katlı ve penceresi duran kesimi de herhalde harem bölümü olsa gerekir. Mustafa Erdem ve Tuna Kaynak'la birlikte 1967'de ölçüllerini aldığımızda, bugünkü bilgiye sahip olmadığımın, bunun zararlı bir yaklaşma olduğunu sanmış, ancak yine de birşeyler sezerek fotoğrafını çekmiştim.

Anadolunun Türkleştirilmesindeki yön-temin, Balkanlarda da olduğu gibi kullanıldığını görüyoruz. Osmanlıların bir yeri almaya karar verdiklerinde buraya önceden Bektaşî tekkeleri kurdurduklarına yayınlarda rastlanır. Buna herhalde Ahiler demek daha doğrudur. Bunun en güzel ve ilginç örneği, Romanya'dayken, şimdi Bulgaristan sınırı içinde kalan, Karadeniz kıyısındaki Akyazılı Sultan Tekkesi'dir. Bir Horosan Ereninin oraya yerleştiği, diktiği Atkestanesinin altına gömülünce giderek ziyaretgâh niteliği aldığı sanılır. Bugün Bektaşî Dergâhı olarak bilinen yapıyı Gazi Mihalıoğlu Arslan Bey yaptırmıştı. Âsitâne ve türbesi, onların uğurlu saydığı bir rakama, yedi rakamına göre düzenlenmiştir. Su kültürüne uyarak ortasına kurulan şadırvan giderek yok olmuştur. Ancak ateş kültürüne uyarak girişin karşısına gelen köşeye kurulan büyük ocak yine 7 kenarlı, görkemli bir bacayla son bulur. Bilindiği gibi bu tarikatın 3, 5, 7, 9, 12 ve 40 rakamları kutludur. Ocağın hemen sol ayağındaki (batı) girintiye, ocağı yakmak için kullanılan iri mum konur. Buna Bektaşîler «Çerağ-ı Âli» demektedirler. İstanbul Gözcü Baba Hazinesi'nde bunlar kabartma şeklindedir. Bir

Horasan Ereninin kurduğu, ancak giderek Bektaşilerin önemli bir odağı olan Eskişehir Seyit Gazi yapı topluluğu ocağında Çerağ-ı Ali'ler 2 tanedir. Yüksek ve iri bacaları yine ateş kültünü vurgular. Bilindiği gibi burasını da Mihaloğulları onartmıştı. Hacı Bektaş'ta ocak kültü, bacasına yerleştirilen özel bir yazıtla pekiştirilmektedir. Bir Bektaşî ocağı olarak Seyit Gazi dikkatleri üstüne toplayacak biçimde gelişince dönemin padişahı burayı kapattı. Şeyhlerinin çoğunu Kütahya Kalesi'ne hapsetti. Medreseye dönüştürdü ve başına bir Nakşibendi şeyhi gönderdi. Vaktiyle aynı durumu Hacı Bektaş da yaşadı. Bektaşilerden ayıklandı ve başına yine bir Nakşibendi şeyhi getirildi. Şimdiki cami böylece yapıya eklendi.

Osman Bey'e ilk beylik müjdesini veren Şeyh Edebalı'nın kardeşi Şemseddin bir Ahi idi. İstanbul - Göztepe - Merdivenköy'deki Tekkeyi uyandıran, bunun oğlu Ahi Hasan'dır. Burası da giderek Bektaşî Tekkesi oldu. Dergâh kapısındaki yazıt 1291 leri gösterir. Semahanesi orta ayaklıdır. Şemsiyeli tavanındaki omurgayı andırır, 12 dilim ile kolunun subasmanındaki 12 Çerağ-ı Âli dikkat çekicidir. Bununla 12 imam simgelenir. Bunun benzerini Sivas'ın ünlü yapısı Cüveyni Darülhadişi (Çifte Minareli Medrese) güneydoğu köşe desteğinde görürüz. Moğolların bu ünlü maliyecisi ve Anadolu Genel Valisi İsfahanlıydı. En azından bu desteği yapan usta herhalde Bektaşiydi. Çünkü kuzeydoğu köşe desteği böyle değildir.

Rakamların simgeliği başlı başına bir konudur. Tarikatlerde çarpıcı bir iki örnek ile yetinmek istiyoruz. Sözelimi;

— Hacı Bayram-ı Velî'nin külâhı 12 terklıydi. Bu tarikat altılısını da kullandı. Türk kozmolojisine göre bu 4 ana yön, alt ve üst idi. Yani üçüncü boyutta dünya simgeleniyordu. Osmanlı döşeme tuğlay da çoğunlukla altıgendir.

— Tahtacı kızları, kuşaklarına 12 gümüş takarken yine 12 imamı vurguluyorlardı.

— Bektaşî babalarının göğüslerine taktıkları renkli ve kıymetli taştan oyulmuş madalyonlar da 12 yıldızlıdır.

— Bektaşilerde altı köşeli peteğin balı arısı (şu)dur. Ebcet hesabıyla «Baba» 6 rakamlıdır.

— Çorum-Mecitözü Elvan Çelebi Bektaşî (?) Tekkesi'nin havuzunu çevreleyen bordür yedigendir.

— İstanbul-Süleymaniye-Helvacı Şeyh Yakup Efendi Melamî Tekkesi'nin semahanesinde mahfili 9 ahşap dikme taşır.

— Buna alemlerdeki hayvanlı anlatımları da katabiliriz. Kırşehir Ahi Evren'e yapılan yeni alem, eski geleneği sürdürür.

Görülüyor ki tarikat yapıları birçok yönüyle Orta Asya kültür ve inanç motiflerini sürdürmekte ve çoğu, tarikatleri aşarak bu ortak dili, kültürü kullanmaktadır.

Konuşmayı şu ana başlıklar altında özetleyebiliriz.

— Türk kültürü sürekli ve kesintisizdir. İslâm öncesi Asya düşün, inanç ve mimari motifleri, İslâm günlerinde yeni yorumlar altında, özel bir tür gibi görünen tarikat yapılarında bile varlığını ilginç bir biçimde sürdürür. Tarikatlerin yalnız kendilerine özgü sandıkları bazı özellikler gerçekte bu ortak kültürün ortak ayrıntılarıdır.

— Semahanelerdeki düzen, Orta oyunu kurgusundadır. Sadece konu değişir.

— Yerleşik düzene geçtikçe, Orta Asyalı motifler hem başkalaşır hem de azalır. Konar göçerler Atlı göçebe kültür ve inançlarına Müslüman olmalarına karşın daha bağlıdılar.

— Politik, kültürel ve stratejik nedenler ve dönemler tarikat yapılarını da etkilemiş. Sultanlar ve devlet adamları tarikatlara ilgi duymuşlar, yardım etmişler, gerektiğinde zor kullanmışlardır. Böylece, yapıların tarikatlar arasında el değiştirdiği olmuştur. Bu nedenle tarikat yapısının son şekli yanıltıcı olabilir.

— Ahi örgütü, tarikatlara, teşkilatçılık, disiplin, düzen ve felsefe olarak kaynak olmuştur.

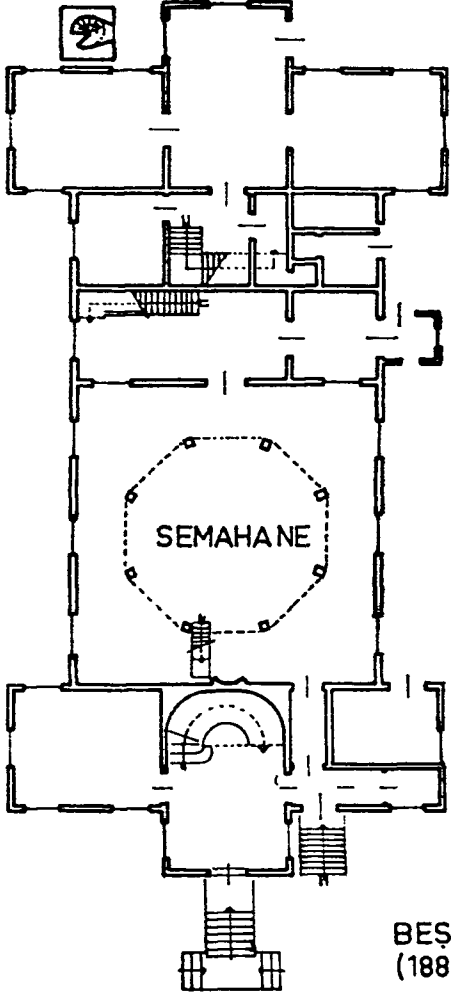
— Tarikat yapıları kültür ve sanat alanımızda oldukça önemli bir yer tutar.

İşte bu nedenlerden ötürü bu konular ve yapılar üstünde çalışacak bilim adamlarının ve hele bunları sağlıklılaştırmak isteyen restoratörlerimizin çok dikkatli olmaları gerekir. Bu ön çalışmamla bazı noktalara ışık tutabildimse kendimi mutlu sayacağım.

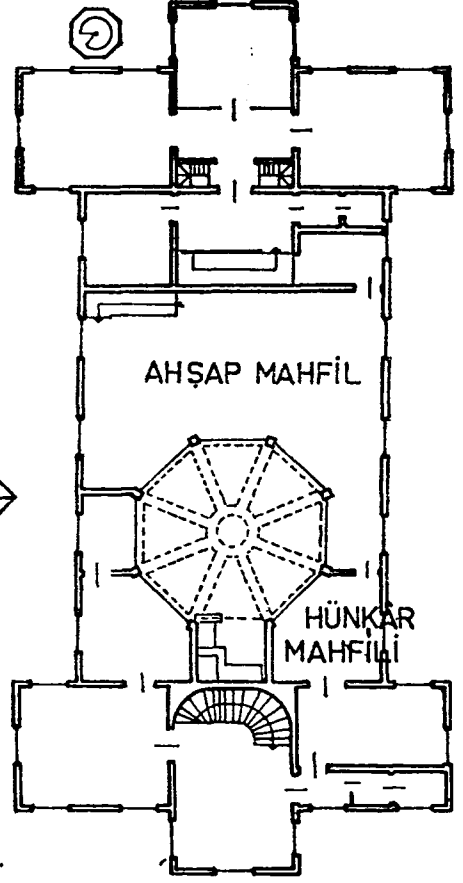
Dinleme sabrını gösterdiğiniz için teşekkür eder, saygılar sunarım.

TEKKE BÖLÜMÜ

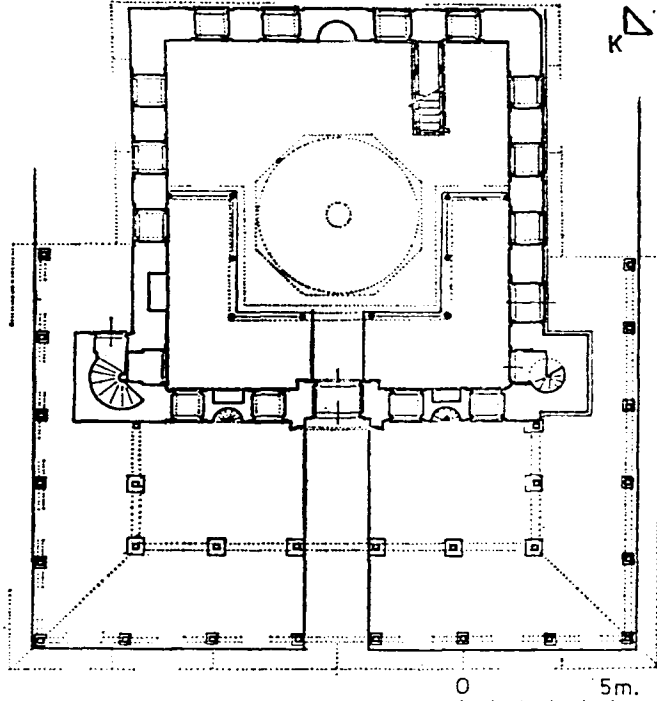
HÜNKÂR DAİRESİ

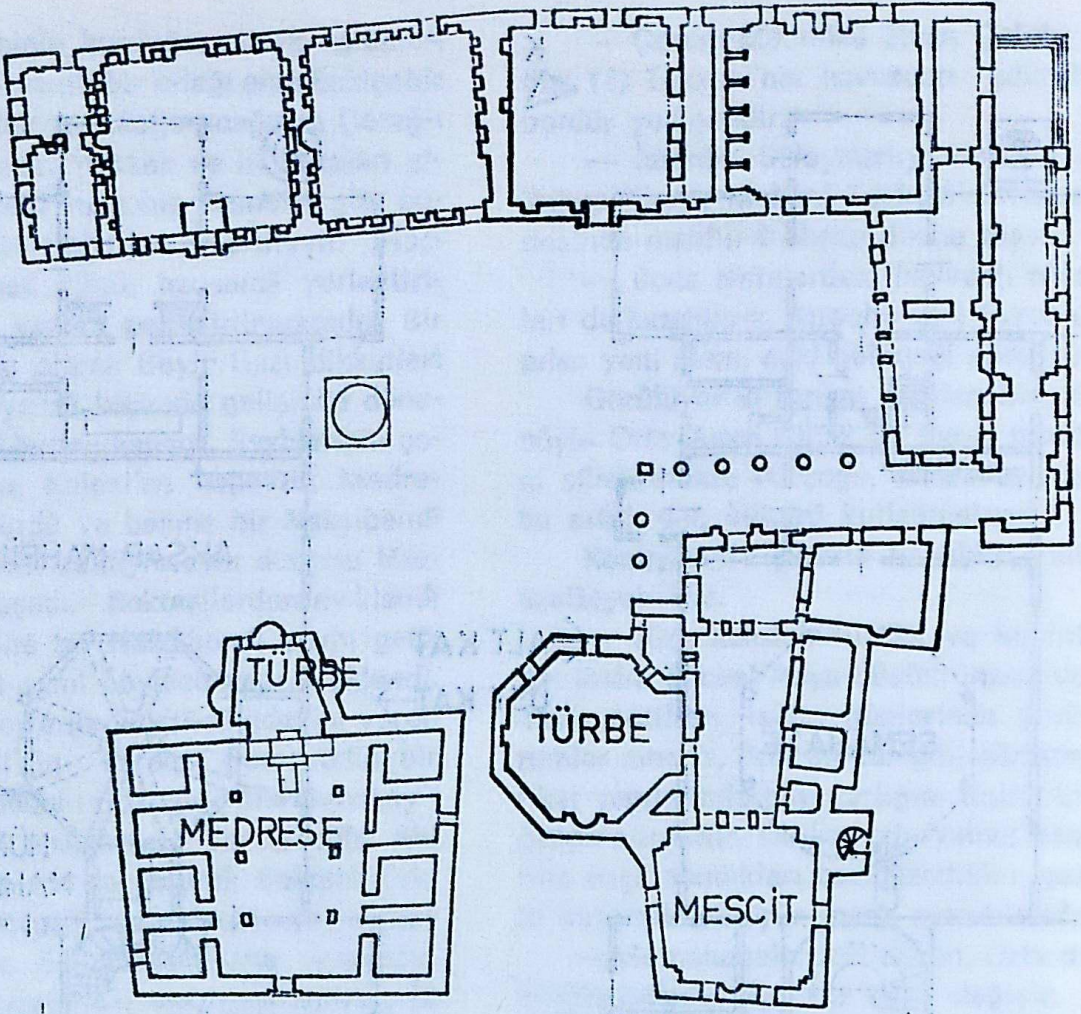
← ALT KAT
ÜST KAT →

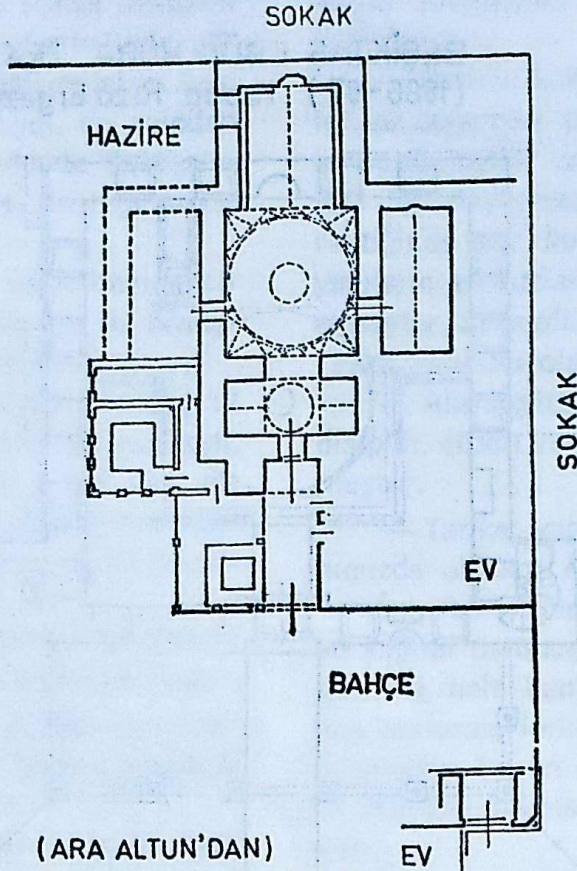
BEŞİKTAŞ EBÜL HÜDA TÊKKE Sİ (ERTUĞRUL CAMİSİ)
(1886-87) Hasan Rıza Ergezen'den

İSTANBUL TOPKAPI TAKVECİ İBRAHİM ÇAVUŞ (AĞA)
HALVETİ TEKKE Sİ (1593-94) (Aydın Yüksel'den)

ESKİŞEHİR - SEYİT GAZİ ASİTANESİ

(ARA ALTUN'DAN)
KÜTAHYA BALIKLI TEKKESİ

Foto. 2 :
İstanbul - Merdivenköy
Orta ayağın taşıdığı oniki omurgalı kubbe

Foto. 3 :

Orta ayağın Cerağ-ı Ali'li alt kesimi

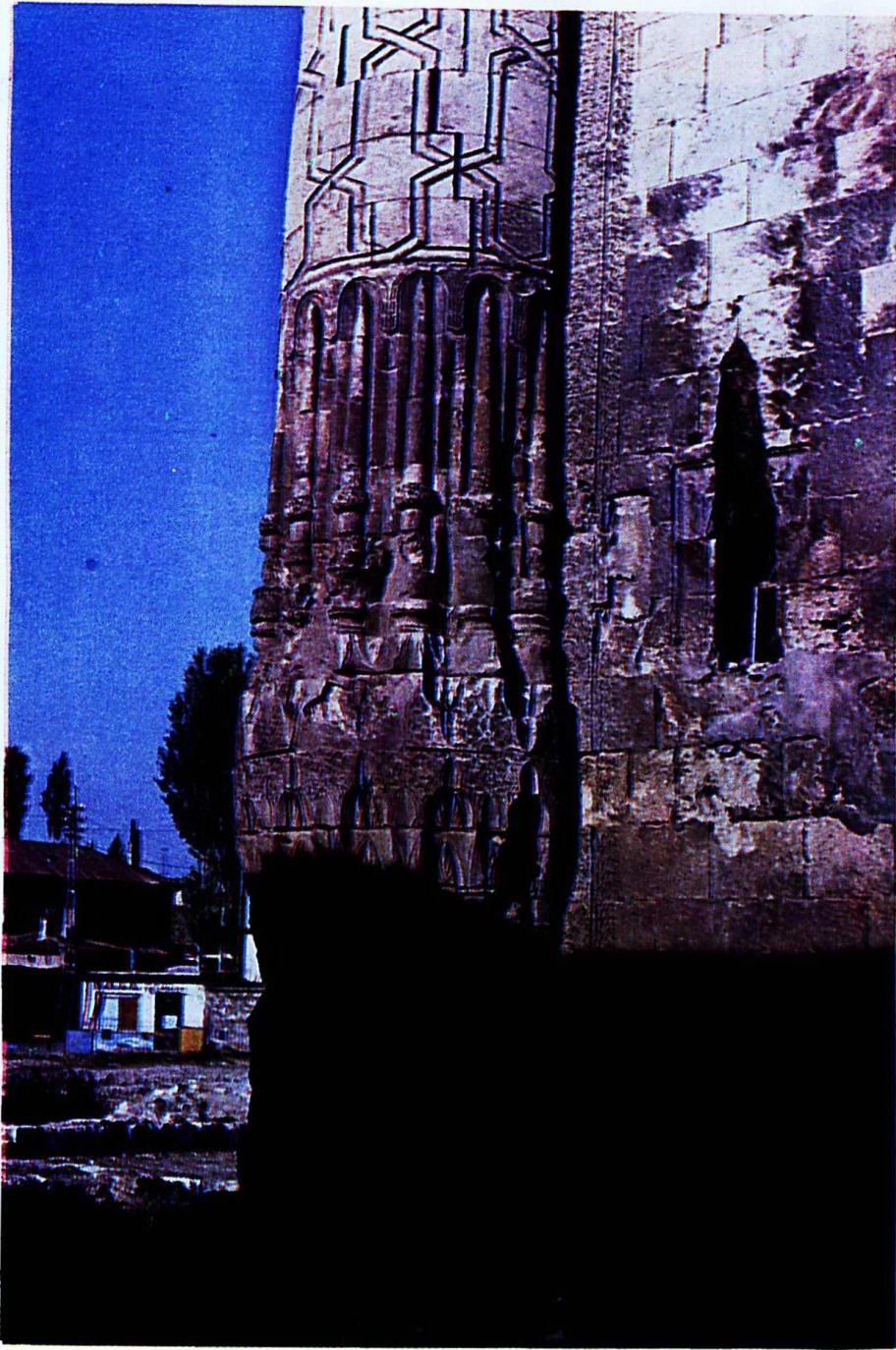

Foto. 5 : Sivas Cüveyni Darülhadisi güneydoğu köşe ayağı

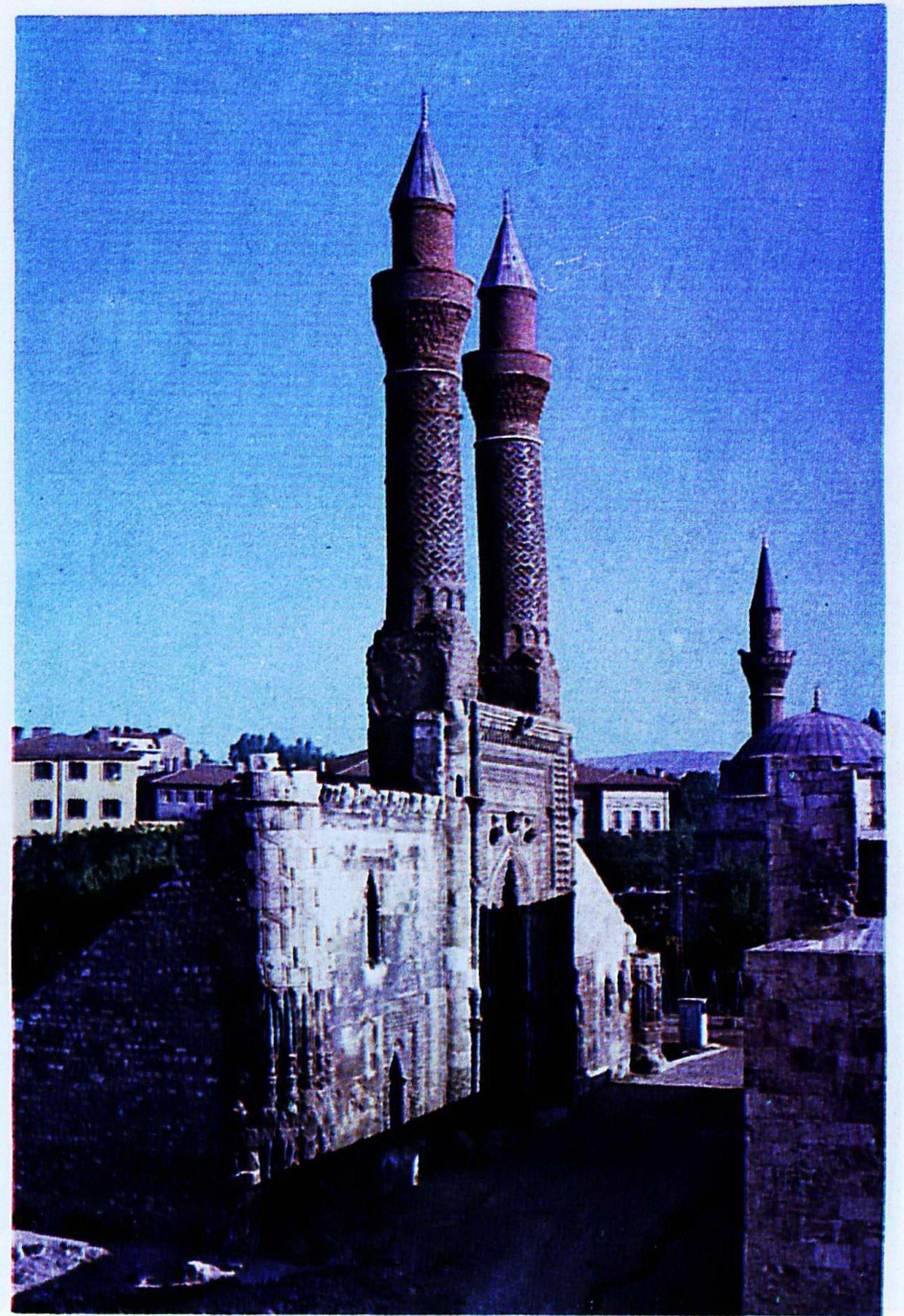

Foto. 4 : Sivas Cüveyni Darülhadisi

Foto. 6-7 : Kırşehir Ahl Evran Zaviye ve Türbesi ile yenilenen aleml

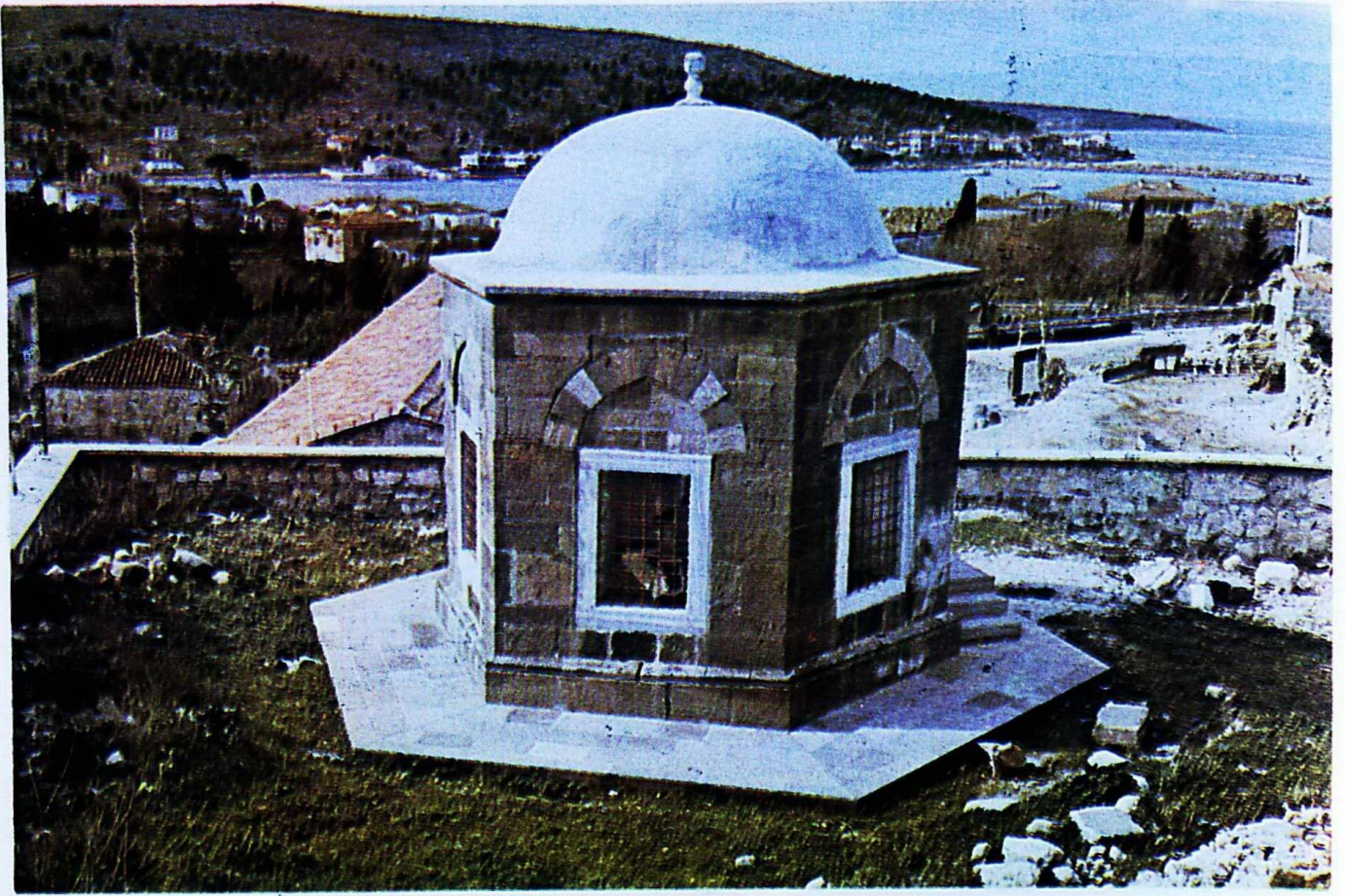
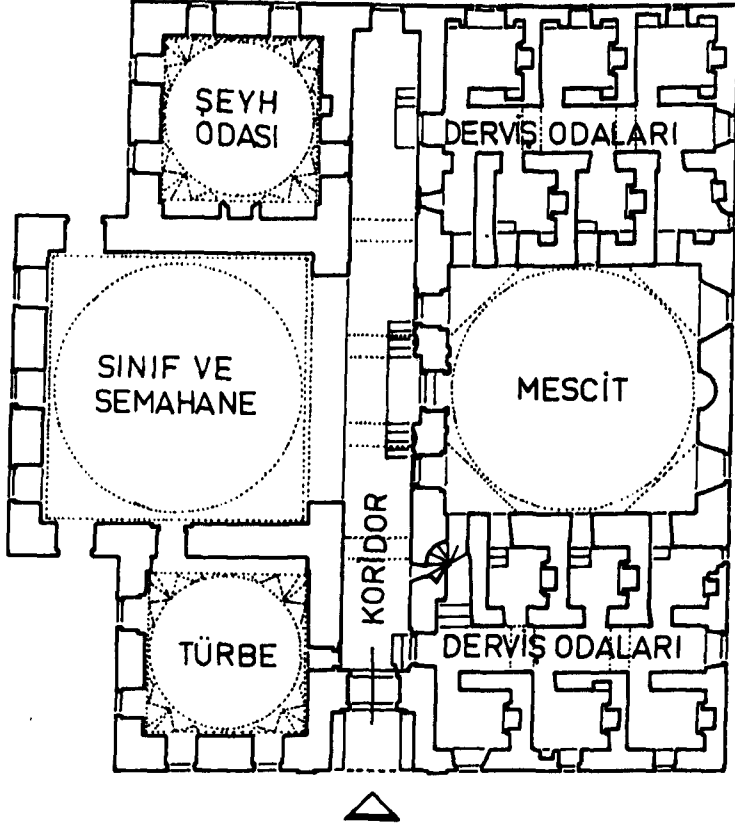
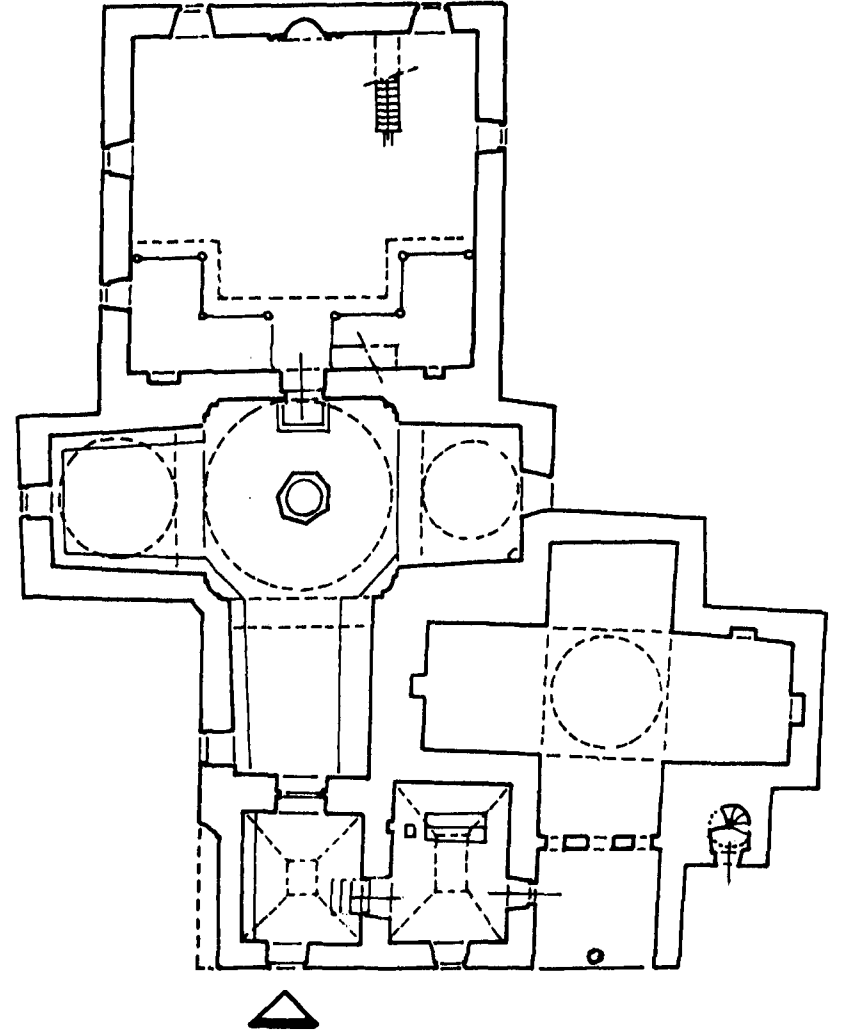

Foto. 8-9 : Beşgen türbelere İzmir ve Tire'den örn.

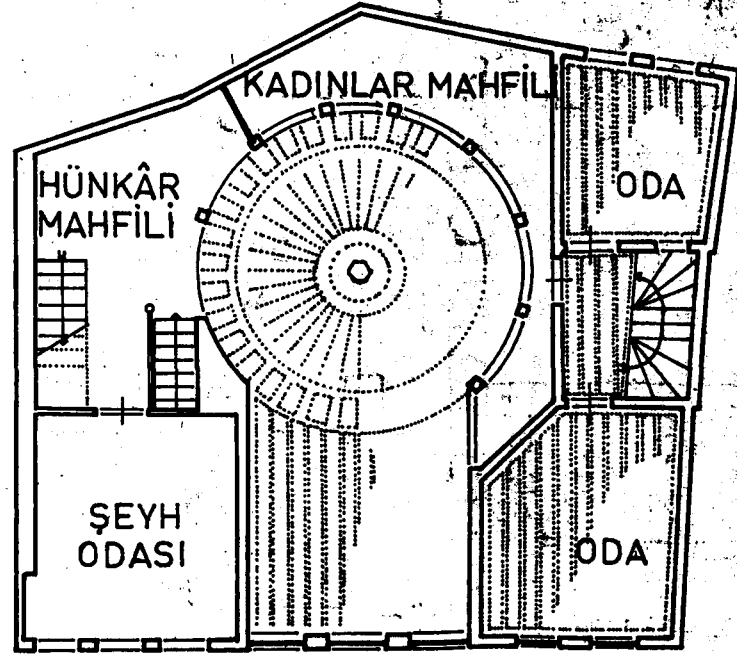

AMASYA HALVETİ TEKKESİ (ÇİLEHANE
YAKUP PAŞA TEKKESİ) vakfıyesi 1413

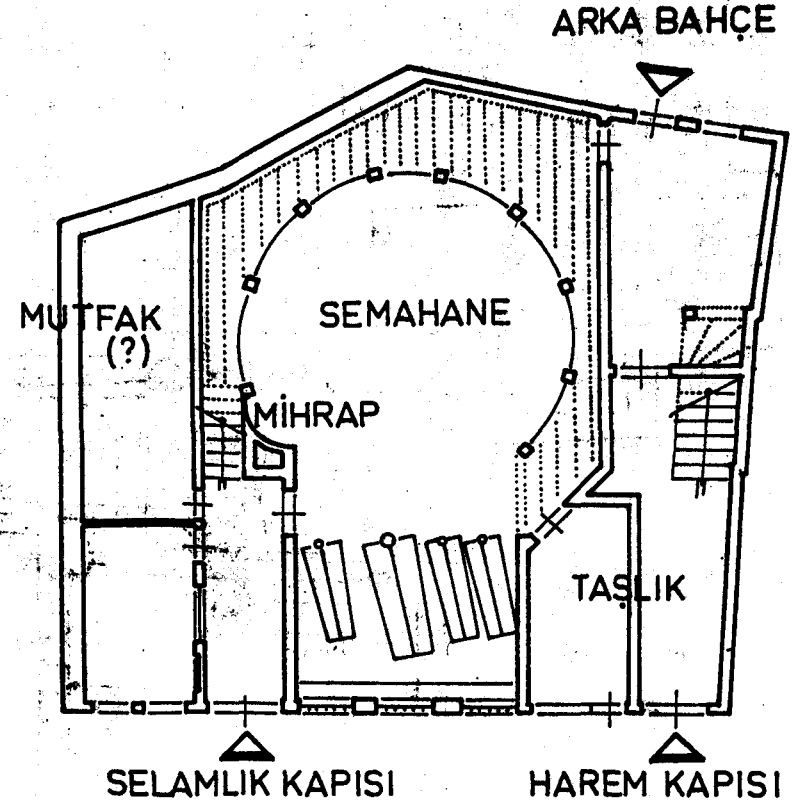

ÇORUM-MECİTÖZÜ ELVAN ÇELEBİ ZAVİYESİ
(BEKTAŞİ ?)

MAHFİL KATI PLANI

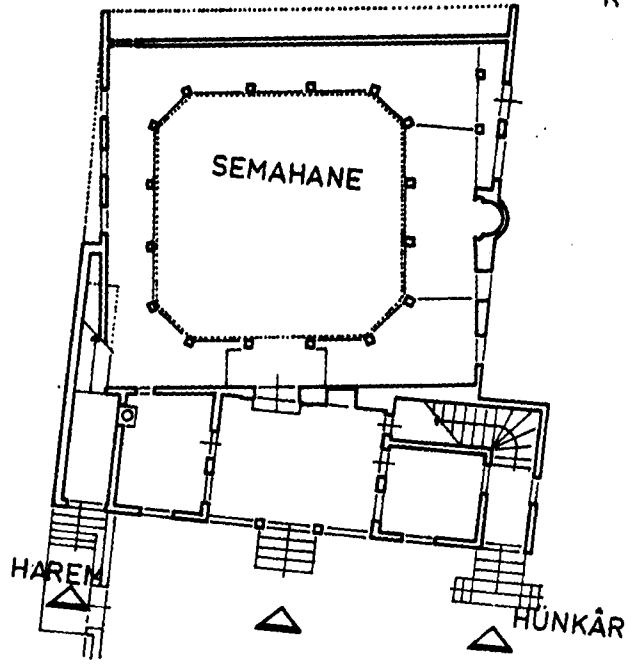

ZEMİN KAT PLANI

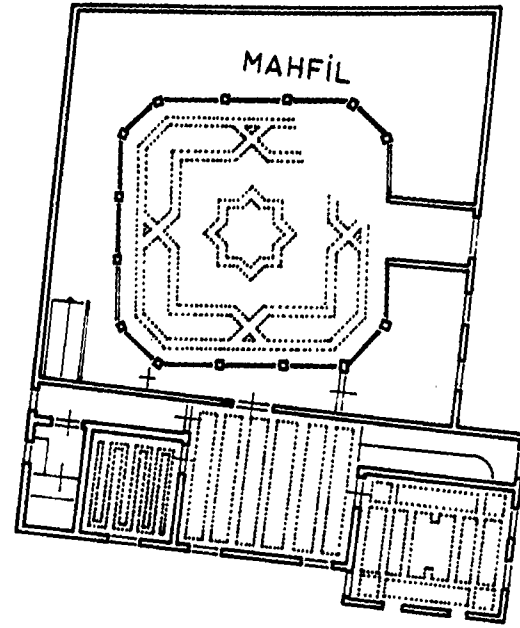

İSTANBUL-SÜLEYMANİYE HELVACI SEYH YAKUP EFENDİ TEKKESİ (BAYRAMİYE'NİN MELAMİYE KOLU)
(BAHA TANMAN'DAN)

ALT KAT

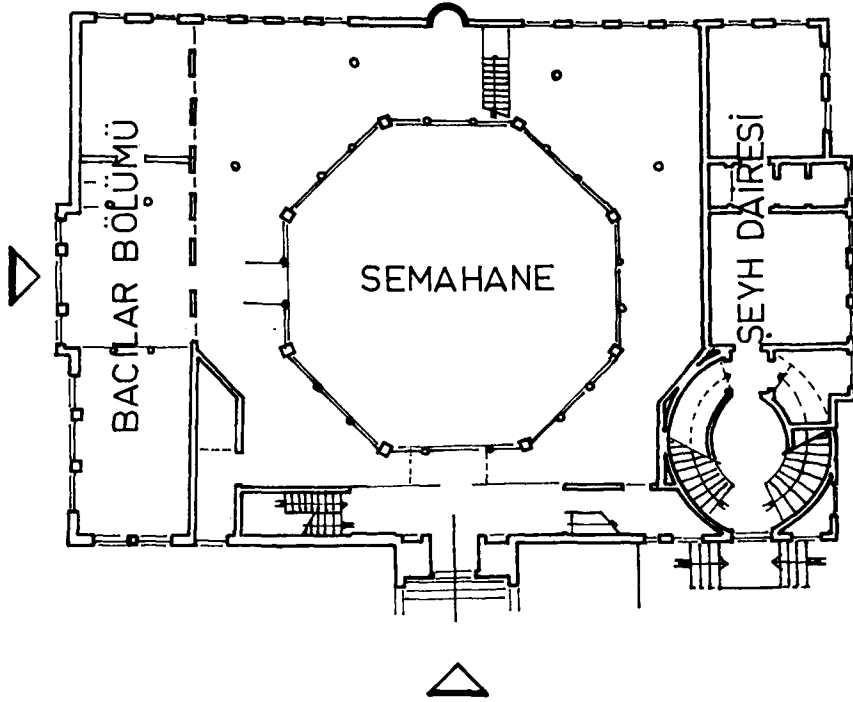

ÜST KAT

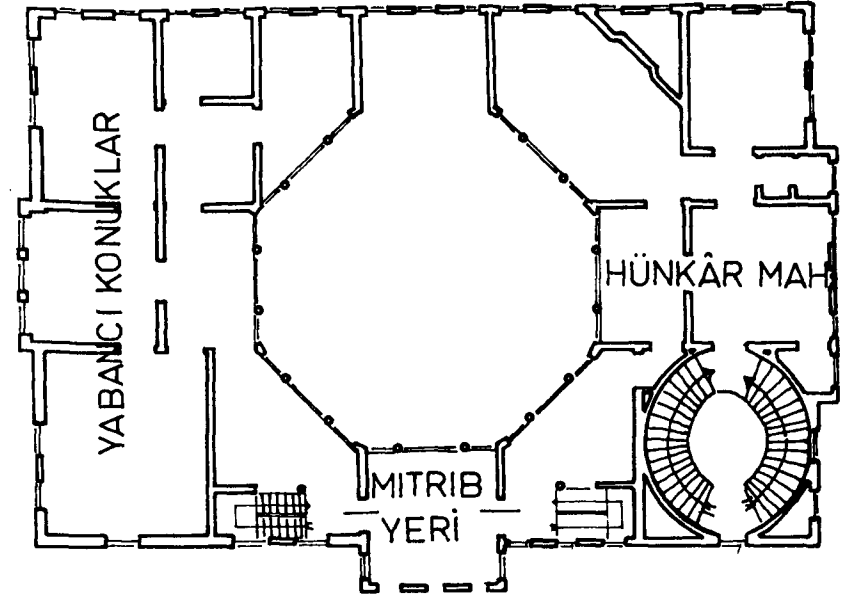

İSTANBUL-HALIC
HASIRIZADE TEKKESİ (Baha Tanman'dan)
(NAKŞİBENDİ TARİKATI'NİN SA'DİYE-CİBAVİYE-KOLU) (1836)

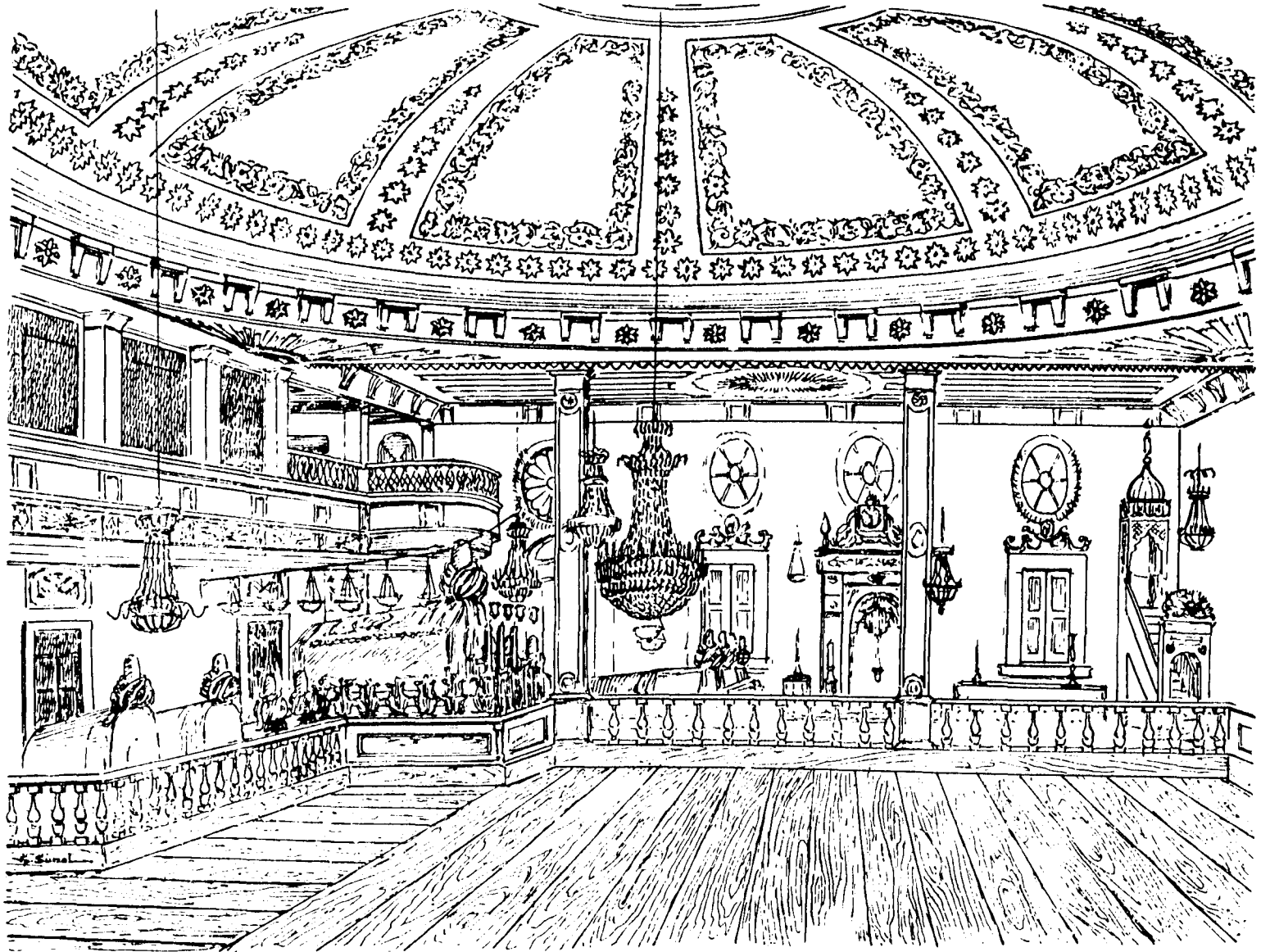
ZEMİN KAT PLANI

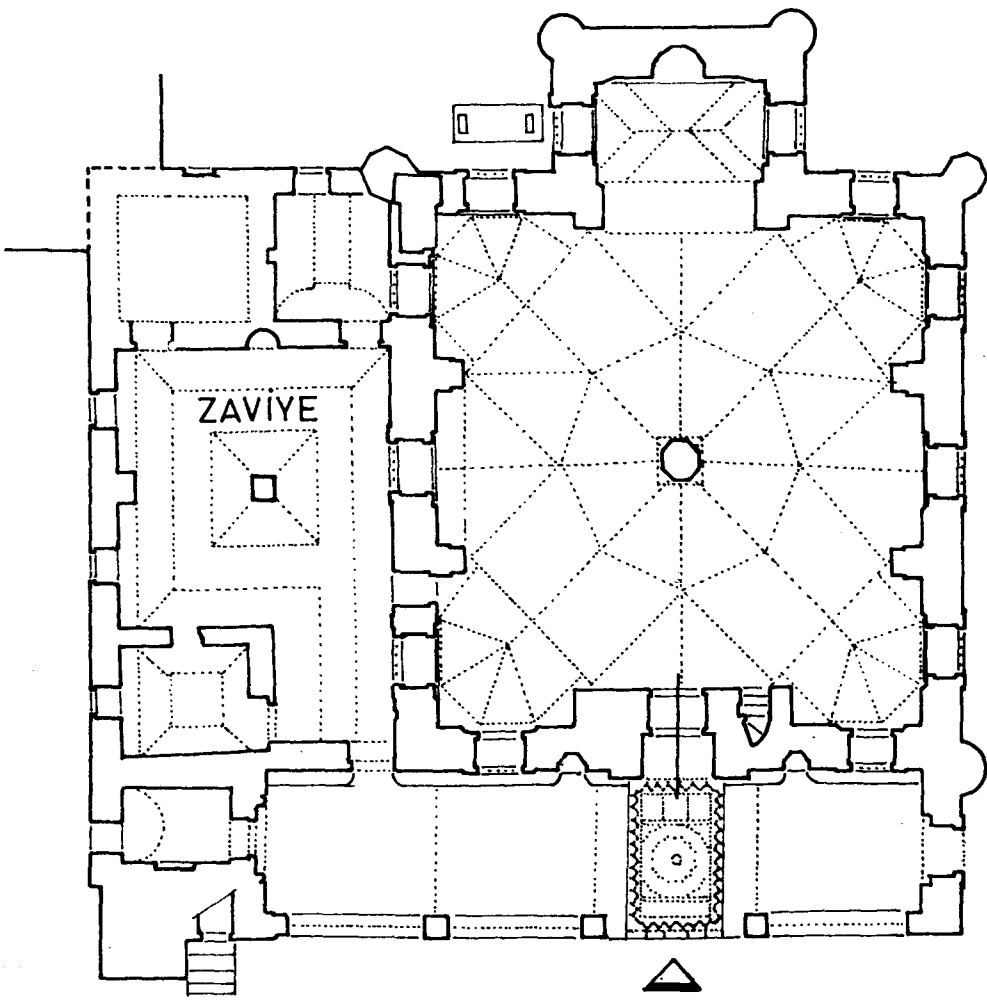
ÜST KAT PLANI

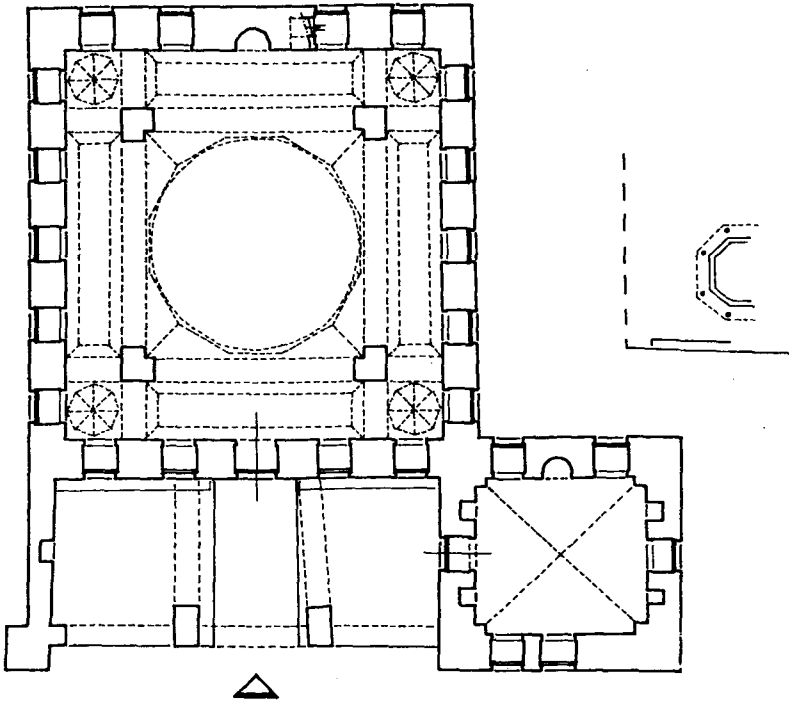
GALATA MEVLEVIHANESİ
(CAN KERAMETLİ'DEN)

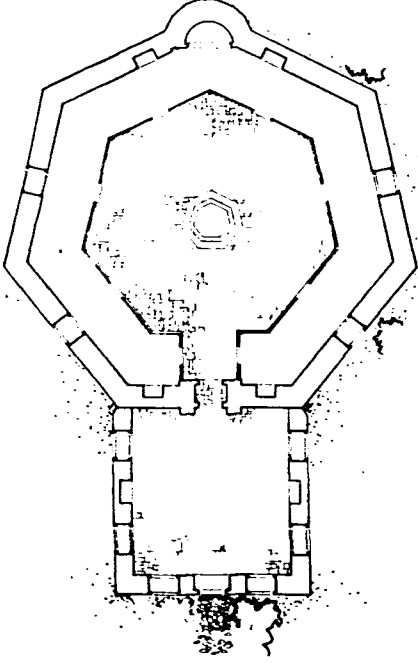
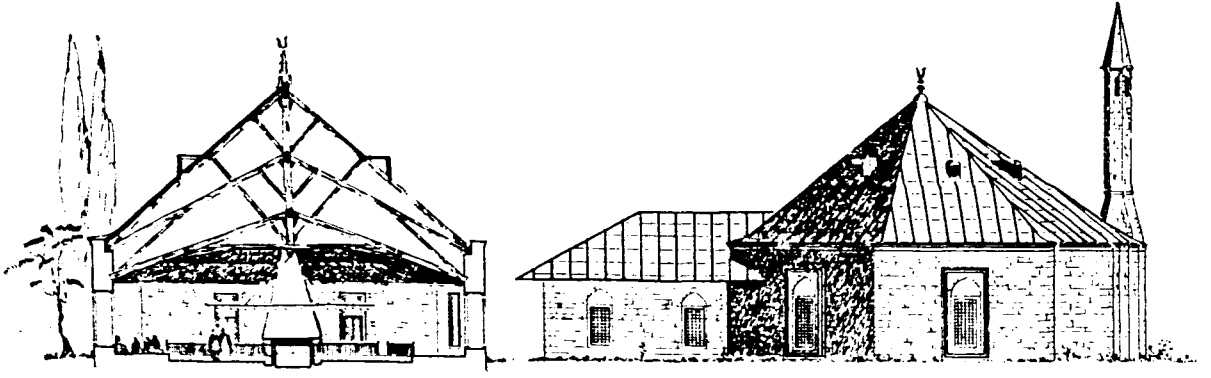
Afyon Karahisar'da Sultan Mehmed Semâi Hazretlerinin Huzuru (100 Yıl Önce)

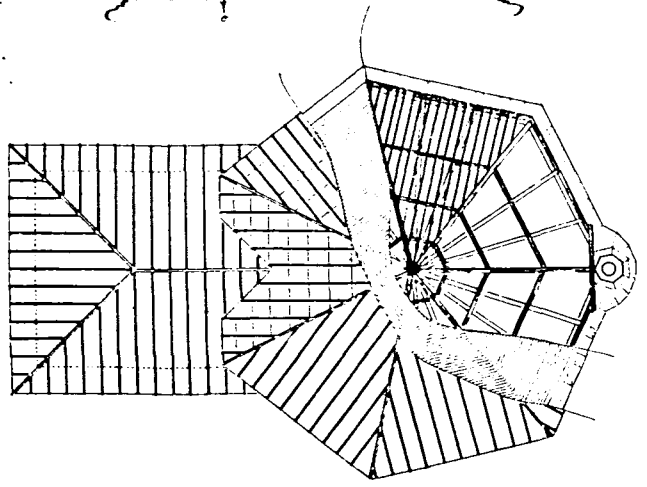
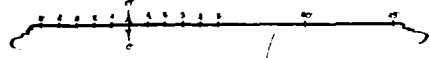
GAZİANTEP ŞEYH FETTULLAH CAMİSİ VE MEVLEVİ ZAVİYESİ (1559)

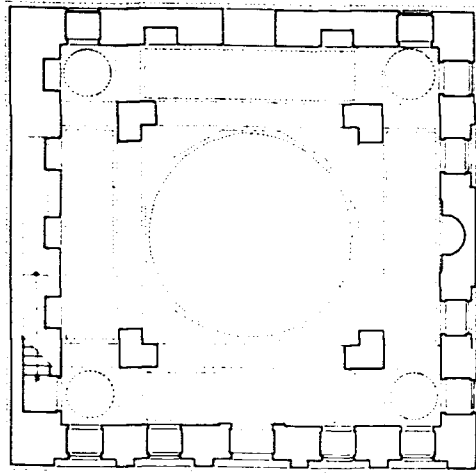
GAZİANTEP TEKKE CAMİSİ

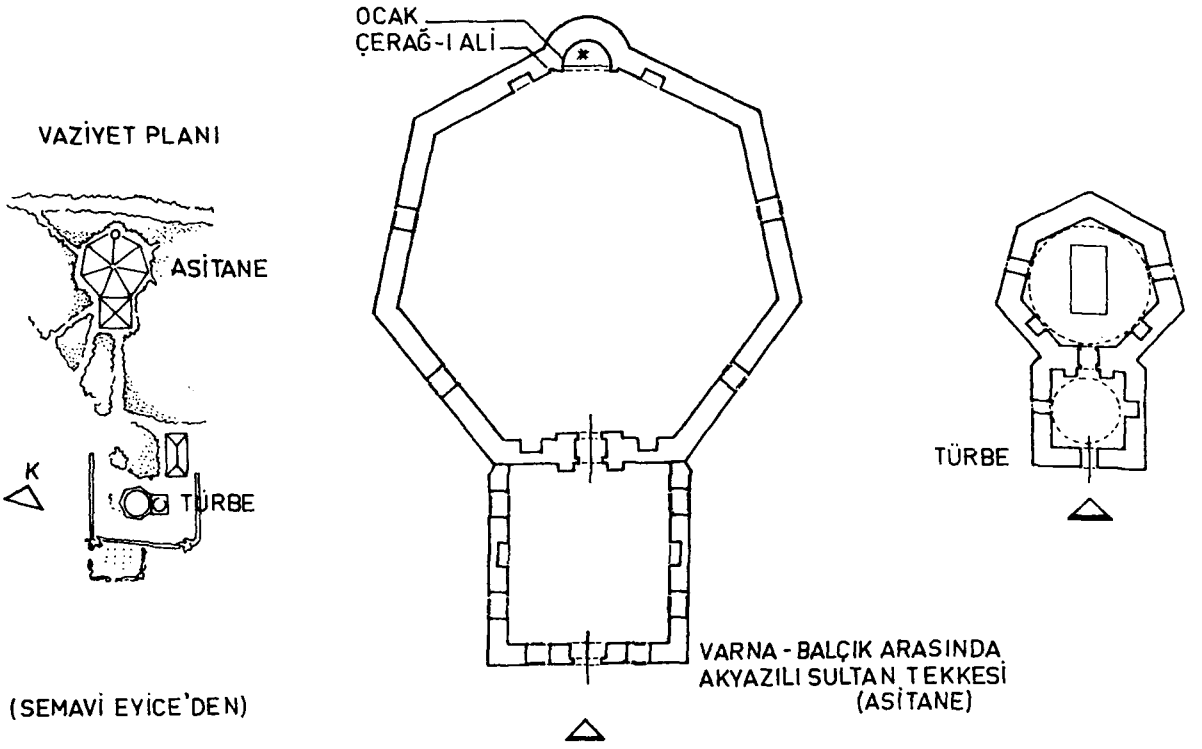
VARNA ile BALÇIK arasında AKYAZILI SULTAN TEKKESİ
RESTİTÜSYON DENEMESİ • GAZANFER ERİM

Lev. II. — Akyazılı âsitanesinin diğeri bir restitüsyon denemesi
(Yük. Mimar Gazanfer Erim tarafından çizilmiştir).

GAZİANTEP-KİLİS MEVLEVİHANE

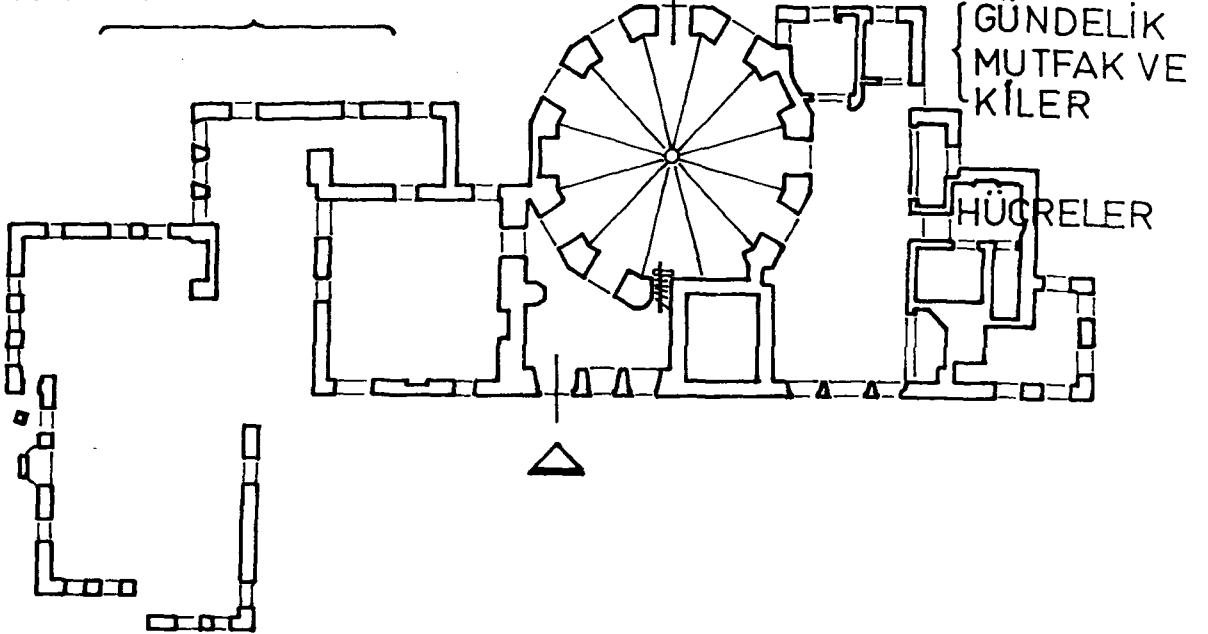

BÜYÜK MUTFAK, HAMAM, HELA
ÇAMAŞIRHANE FIRIN VE
AHIRLAR

SEMAHANE
(KIRKLAR MEYDANI)

GÜNDELİK
MUTFAK VE
KİLER

HÜCRELER

İSTANBUL - GÖZTEPE - MERDİVENKÖY ŞAHKULU BEKTAŞİ TEKKESİ